

Ана Коларић

УДК 305-055.2
050 Жена

Филолошки факултет

Универзитет у Београду

Оригинални научни чланак

**„Жена, домаћица, мајка. Од те три речи зависи цео свет“:
анализа часописа *Жена* (1911-1921)¹**

На простору јужне Угарске и Кнежевине Србије категорије попут еманципације жена, „женског питања” и „женских права” разматрају се у другој половини деветнаестог века. Под окриљем национално-ослободилачког покрета еманципација жена се доводи у тесну везу са формирањем српске државе и нације. Важна тачка у захтевима заговорника еманципације жена било је образовање, а идеја о образованој жени обично се односила на жену-мајку као васпитачицу грађана. Овај рад представља покушај да се осветле различити дискурси везани за еманципацију жена, „женско питање” и „женска права” у часопису *Жена* који је излазио у Новом Саду, између 1911 и 1921. године. Први део рада пружа општији теоријски оквир за анализу женских часописа на српском језику који су објављивани на почетку 20. века. Други део рада посвећен је анализи конкретних примера из часописа *Жена*.

Кључне речи: еманципација жена, „релациони” и „индивидуалистички” феминизам, формирање нације, женски часописи.

Једно од важних обележја деветнаестог века у Европи јесте снажан феминистички покрет,² у оквиру ког су формулисани захтеви за еманципацију

¹ Овај рад је настао у оквиру пројекта бр. 178029 Министарства за просвету и науку Републике Србије, *Књижевство, теорија и историја књижевности на српском језику до 1915. године*.

² Уколико уважимо општеприхваћену, премда проблематичну, историјску поделу феминизма на таласе, онда би женски покрет из деветнаестог века био „први талас” или сифражетски покрет, чија је главна одлика била усмереност на достизање грађанских права и права на образовање. Могло би се чак рећи да деветнаестовековна употреба термина

жена. Међутим, иако је основни захтев феминистичког покрета био заједнички за све оне који су у њему учествовали, начини на које су захтеви за еманципацију формулисани разликовали су се, као и обично, у зависности од историјског и геополитичког контекста. Са извесном оградом, овде се можемо послужити термином ‘политике лоцирања’ (*politics of location*) који Едријан Рич (Adrienne Rich) користи како би указала на чињеницу да свака жена заузима одређено „место на мапи” које је истовремено и „место у историји”.³ Уколико се појам ‘политике лоцирања’ схвати као пресек историјског (време) и геополитичког (простор/моћ), онда је немогуће користити уопштавања попут: жене *увек*, жене *никад*, жене *свуда*, итд. Као што Едријан Рич истиче, неопходно је упитати се: „Када, где, и под којим околностима је нека тврдња тачна?”⁴ У том смислу, можемо рећи да феминистички покрет има различите циљеве и стратегије у зависности од (специфичности) контекста у ком се јавља.

На првом месту, постојала је јасна разлика између начина на које су формулисани захтеви за еманципацију жена у Америци и Великој Британији, с једне стране, и у Европи, с друге. За разлику од англо-америчког феминизма који се фокусирао на остварење једнаких права жена у друштву у ком доминирају мушкарци, то јест у друштву у којем је мушкарац био норма, европски – а нарочито француски – феминизам почивао је на истицању полне разлике у оквиру мушко-женске комплементарности.⁵ Једноставно речено, разлика између англо-америчког и европског феминизма, заснована на занемаривању, односно, истицању полне

„женско питање” пре говори о постојању ‘префеминистичке свести’ него о феминизму као политичком покрету, што је уобичајено савремено значење тог термина. Геби Вајнер (Gaby Weiner) сматра да су историчарке које се баве феминизмом убедљиво показале да се у сваком историјском периоду могу пронаћи жене које су се жалиле на своје животне прилике, и то најчешће тако што су своје прилике поредиле са приликама својих мушких савременика. Другим речима, присуство феминизма у историји знатно је дуже од постојања и употребе самог термина: од Сапфо у седмом веку пре нове ере преко средњег века до модерног (па чак и постмодерног) доба уочавамо присуство феминизма (Gaby Weiner, *Feminisms in Education: An Introduction* [Buckingham and Philadelphia: Open University Press, 1998 (1994)], 52).

³ Adrienne Rich, “Notes toward a Politics of Location”, у *Blood, Bread and Poetry* (New York & London: W. W. Norton, 1984), 212.

⁴ Ibid.

⁵ Karen Offen, “Defining feminism: a comparative historical approach”, у *Beyond Equality and Difference: Citizenship, feminist politics and female subjectivity*, ур. Gisela Bock, Susan James (London and New York: Routledge, 2005), 63.

разлике, сводила се на следеће питање: да ли жена треба да буде у потпуности укључена у систем (законски, образовни, културни) који је формиран у складу са мушким потребама или треба узети у обзир посебност жена и осмислити нови, паралелни систем?⁶ То питање, које се често манифестује у дихотомијама једнакост/разлика, индивидуално/релационо, и, коначно, либерално/културално, било је од пресудног значаја за концептуализацију не само деветнаестовековног, већ и каснијих феминистичких покрета.

Категорије попут еманципације жена, „женског питања” и „женских права”, које произлазе из идеје о нужности промене социјалног, економског и политичког живота жене, први пут се озбиљније разматрају у кругу представника школоване елите у јужној Угарској и у Кнежевини Србији у другој половини деветнаестог века.⁷ Једна од кључних тачака у захтевима заговорника еманципације жена било је образовање. Како се често истиче у литератури, „идеја о школованој, образованој жени односила се најчешће на жену-мајку, односно на адекватну припрему жене за материнску улогу у друштву”.⁸ Такво разумевање образовања жена водило је ка

⁶ Неколико деценија касније слично питање поставиће Вирџинија Вулф (Virginia Woolf) у есеју *Три гвинеје* (1938), у ком одбија да се придружи мушком друштву чији је циљ да „очува мир” (Virdžiniја Vulf, *Tri gvineje*, s engleskog prevela Dragana Starčević [Beograd: Feministička 94 i Žene u snom, 2000], 113). Као разлог за то одбијање узима се *разлика* која је успостављена између жена и мушкараца с обзиром на њихов пол/род и образовање. С једне стране, Вирџинија Вулф се залаже за једнака права жена на образовање, запослење, културни и интелектуални капитал. Та једнакост требало би да обезбеди женама већи утицај у одлучивању, како у приватној тако и у јавној сфери. С друге стране, В. Вулф наглашава да управо *разлика* омогућава женама да виде ствари из другог угла. Способност да се ствари виде другачије требало би употребити за анализу и решавање друштвених питања (на пример, промовисање мира уместо рата и насиља; промену образовног система и школских програма). Позивање на *разлику* додатно јача аргументацију В. Вулф: неопходно је омогућити женама једнак приступ образовању, запослењу, културном и интелектуалном капиталу зато што ће специфично женска перспектива, односно тачка гледања, допринети овим областима. Међутим, борити се за равноправност, а заступати различитост, није нимало једноставно. Како жене могу да сачувају своју различитост ако закораче у институције које су изградиле мушкарци и наменили их задовољавању својих потреба? Вирџинија Вулф на ово питање одговара одлучним одбијањем да се прилагоди доминатно патријархалном друштву. Другим речима, она бира различитост (*difference*) и залаже се за оснивање „Друштва маргиналки” коме припадају „кћери образованих мушкараца које раде унутар сопствене класе [...] и у складу са *сопственим методима* за остварење слободе, једнакости и мира” (122-123; *мој курзив*).

⁷ Ана Столић, Предговор у *Улога жене: феминистичка гледишта Јаше Томића*, Јаша Томић, прир. Ана Столић (Нови Сад: Прометеј, 2006), 18.

⁸ *Ibid*, 16-17.

томе да се (образоване) мајке виде као васпитачице грађана/нације, те да се еманципација жена доведе у тесну везу са формирањем нације. Као учеснице национално-ослободилачког покрета жене су се залагале за еманципацију и истицале да та еманципација игра битну улогу у ослобођењу земље.⁹ Наравно, ово се посебно односило на оне земље у Европи у којима је процес формирања нације био у току, попут Пољске, Чешке, Мађарске, Србије.

У овом раду бавићу се различитим дискурсима у вези са еманципацијом жена, „женским питањем” и „женским правима” у часопису *Жена* који је излазио у Новом Саду, између 1911. и 1921. године.¹⁰ Пошто је овај рад део ширег истраживања чија су тема разни дискурси који се везују за еманципацију жена, као и образовање жена, у женским часописима који су излазили на српском језику до 1915. године, прво ћу описати општији критичко-теоријски оквир унутар ког ћу смештати и анализирати женске часописе. У оцртавању тог оквира ослонићу се на класичне феминистичке текстове следећих ауторки: Карен Офен (Karen Offen),¹¹ Керол Пејтмен (Carole Pateman) и Нире Јувал-Дејвис (Nira Yuval-Davis). У другом делу текста пажњу ћу посветити анализи конкретних примера из часописа *Жена*.

Еманципација жена: „релациони” и „индивидуалистички” приступ

Карен Офен, једна од познатијих историчарки у области историје феминизма у Европи у деветнаестом веку, предлаже да се у циљу преиспитивања и реконцептуализације општег разумевања термина ‘феминизам’ историји те речи, то јест, њеној употреби приступи из компаративне историјске перспективе.¹² Ауторка с правом тврди да су историјско разумевање и дефиниција феминизма кључни како за садашњи тако и за његов будући политички ангажман. Према Карен Офен, дефиниција феминизма као „теорије и/или покрета усмереног на побољшање

⁹ Neda Božinović, *Žensko pitanje u Srbiji u XIX i XX veku* (Београд: „Devedesetčetvrta” i Žene u српном, 1996), 14.

¹⁰ Часопис није излазио 1915, 1916. и 1917. године.

¹¹ Оквир унутар ког Карен Офен анализира различите концептуализације феминизма кључан је и за деветнаестовековни женски покрет Српкиња. Слично мисли и историчарка Ана Столић, која се ослања управо на увиде Карен Офен у свом предговору за књигу сабраних текстова Јаше Томића на тему женске еманципације.

¹² Karen Offen, “Defining feminism...”, 62.

женске позиције остваривањем политичких, законских или економских права, која су једнака правима гарантованим мушкарцима” не задовољава када је реч о европском феминизму.¹³ Европљани су заговарали идеју о полној разлици у оквиру мушко-женске комплементарности, истичући у први план *женственост* (*womanliness*), тврди Карен Офен. За разлику од англо-америчког феминизма чији је акценат био на „правима једнаким правима гарантованим мушкарцима”, европски феминизам се фокусирао на „женска права”. Речима Карен Офен, у питању је била танана, али суштинска разлика.

Новија истраживања историје феминизма у Европи указују на постојање два приступа којима су се жене и мушкарци, историјски гледано, користили у циљу еманципације жена: „релациони”/”односни” (*relational*) и „индивидуалистички” (*individualist*).¹⁴ Шта је релациони, а шта индивидуалистички феминизам? Релациона феминистичка традиција темељи се на идеји родно-подељеног друштва у којем влада једнакост. Основна је јединица тог друштва заједница мушкарца и жене, која није хијерархијски устројена, већ се заснива на комплементарности.¹⁵ Насупрот томе, индивидуалистички феминизам за основну јединицу узима индивидуу, то јест, појединца, независно од његовог пола, односно рода. Када је реч о релационом феминизму треба посебно нагласити да се у оквиру тог концепта заговарају „права жена као *жена* (дефинисаних углавном на основу њихових материнских и/или неговатељчких способности) у односу према мушкарцима”.¹⁶ Штавише, инсистира се на *женским* – различитим – доприносима друштву, те се онда и захтеви у погледу заједничких добара темеље на тим специфично *женским* доприносима.¹⁷ С друге стране, у оквиру индивидуалистичке феминистичке

¹³ Ibid, 63.

¹⁴ Ibid, 68.

¹⁵ Ibid.

¹⁶ Ibid.

¹⁷ Ibid, 69. Узгред, подсетимо се шта Русо (Jean Jacques Rousseau) каже о разлици између мушкараца и жена у петој књизи *Емила* (1762), која се бави Софијиним, то јест, женским васпитањем. Русо истиче да је жена једнака мушкарцу у свему што се не тиче пола. Међутим, када је реч о полу, јављају се и сличности и разлике између мушкарца и жене које утичу на морал. Русовим речима, „[у] оном што имају заједничко, [мушкарац и жена] личе један на други, у оном пак, у чему се разликују, не могу се поредити” (Жан Жак Русо, *Емил, Софија или жена*, с француског превео Душан Таминџић [Ваљево-Београд: 1990], стр. 420). Закључак који из тога следи јесте да, удружени, и мушкарац и жена доприносе

традиције наглашен је апстрактан концепт индивидуалних људских права, чији је циљ достизање личне независности у свим областима живота, што значи да је овај приступ занемаривао све оне друштвене улоге и доприносе који су, барем делом, условљени нечијим полом, односно родом.¹⁸ Разуме се да су из две овако различито постављене концепције феминизма потекли и различити захтеви у погледу еманципације жена.

За релациони феминизам карактеристични су захтеви у областима у којима је држава деловала у интересу мајки.¹⁹ Штавише, како Карен Офен истиче, „кључни аргументи релационог феминизма кулминирали су у наизглед парадоксалном концепту ‘једнакост у разлици’“.²⁰ Многи који су се борили за еманципацију жена под окриљем релационог феминизма сматрали су да су идеје индивидуалистичког феминизма социјално деструктивне и, коначно, ‘неженствене’.²¹ То је само допринело јачању идеје о „женским правима” заснованим на женствености и материнству, а неретко су ова идеја и дискурси о националном интересу били удруживани.²²

О чврстој вези између материнства и грађанских права говори и Керол Пејтмен. Као и многи други, и чувена британска феминисткиња сматра да се феминистички покрет дели на оне који заговарају идеју о једнакости (*equality*) и оне који заговарају идеју о разлици (*difference*). Овде ипак треба имати у виду да та

заједничком циљу, али на различите начине. Њихова суштинска различитост описана је на следећи начин: „Један мора бити радан и јак, а други пасиван и слаб; код једнога је неопходно потребно да влада воља и снага, а код другог нежна попустљивост” (421). Једном када установи да полна разлика пресудно утиче на различитост између мушког и женског карактера и темперамента, Русо закључује да мушкарци и жене морају бити различито васпитавани. Иако је сврха послова које они обављају заједничка, „послови [су] различити, па према томе и склоности које одређују послове” (427).

¹⁸ Ibid, 69.

¹⁹ Ibid, 69-70. Начелно је била прихваћена идеја о постојању физиолошких и културних разлика између полова, о женској и мушкој ‘природи’, о подели рада и улога у породици, а затим и у друштву, на основу пола. Отуда не изненађује што Карен Офен истиче да су заговорнице релационог феминизма и захтевале и пристајале на владине програме који су подржавали и унапређивали женску прокреативну улогу, без обзира на то што су јавно тврдили да женама морају бити доступне и све остале области рада и живота (70).

²⁰ Ibid, 69.

²¹ Ibid, 73.

²² Ibid. То се посебно односи на земље Централне и Источне Европе, у којима је процес формирања нације био у току.

често коришћена дихотомија једнакост/разлика (*equality/difference*) није идеално терминолошко решење, због чега је излагана критици. Разуме се да се све припаднице и припадници феминистичког покрета залажу за једнакост (*equality*), односно равноправност. Утолико би било прецизније разумети тај појам као шири од појмова истоветности (*sameness*) и различитости (*difference*). Другим речима, борба за равноправност не доводи се у питање нити у једном феминистичком приступу.

За Керол Пејтмен је важно да скрене пажњу на то да је уобичајено разумевање историје женске борбе за грађанска права као кампање за једнакост чији би резултат било проширење права мушкараца/грађана на жене исувише поједностављено виђење те борбе. Другим речима, премда се идеје о 'једнакости' и 'разлици' обично везују за две струје унутар феминистичког покрета, ова ауторка сматра да су политике женског покрета знатно сложеније од наведене поделе. У фокусу њеног интересовања налазе се политике материнства јер је, по њеном мишљењу, „чињеница да само жене могу да затрудне, породе се и доје новорођенчад обележје 'разлике' *par excellence*“.²³ Керол Пејтмен сматра да је материнство било од пресудног значаја за укључивање жена у савремени политички систем, те да су и дужности жена према држави често разматране у том светлу.

Борба за еманципацију жена на простору на којем су крајем деветнаестог и почетком двадестог века живели Срби тесно је везана за национално-ослободилачки покрет и процес формирања нације. Ако говоримо о односу између жена и нације, то јест, о проблемима који се тичу рода, нације и државе, онда свакако треба узети у обзир чувену књигу *Род и нација* (1997) израелске теоретичарке национализма Нире Јувал-Дејвис. Ову ауторку превасходно занимају родни односи и начини на које они утичу на националне пројекте и процесе, као и то како ти процеси утичу на те односе.²⁴ Да би описала углавном прикривено

²³ Carole Pateman, "Equality, difference, subordination: the politics of motherhood and women's citizenship", у *Beyond Equality and Difference: Citizenship, feminist politics and female subjectivity*, ур. Gisela Bock, Susan James (London and New York: Routledge, 2005), 15.

²⁴ Nira Yuval-Davis, *Rod i nacija*, s engleskog prevela Mirjana Paić Jurinić (*Ženska infoteka*, 2004), 11.

учествовање жена у производњи нација, Нира Јувал-Дејвис издваја три димензије националистичких идеологија/пројеката: генеалогску димензију која се фокусира на специфично порекло људи (*Volknation*); културну димензију у којој се „бит нације’ види у симболичкој баштини језика и/или религије и/или других обичаја и навика” (*Kulturnation*); и грађанску димензију која је усредсређена на грађански статус у држави (*Staatnation*).²⁵ Нира Јувал-Дејвис анализира како специфичне стратегије укључивања и искључивања жена функционишу у свакој од наведених димензија, бавећи се детаљно репродуктивном улогом жена, везом између културне репродукције и родних односа и, напоследку, двојаким грађанским статусом жена.

Имајући све ово у виду, намера ми је да у наставку рада прво оцртам контекст у ком настаје часопис *Жена*, а затим да опишем дискурсе који се јављају у том часопису у вези са еманципацијом жена. Поред тога што се захтеви за еманципацију Српкиња могу тумачити у контексту поделе на релациони и индивидуалистички приступ, за њих је карактеристичан и специфичан национални дискурс. У том смислу, три димензије националних пројеката које наводи Нира Јувал-Дејвис биће од значаја за анализу положаја српске жене као мајке и супруге, затим преноситељке (народне) традиције и, коначно, грађанке.

Часопис *Жена*: контекст

Како је већ речено, категорије попут еманципације жена, „женског питања” и „женских права” постају део озбиљније расправе у кругу представника школоване елите у јужној Угарској и у Кнежевини Србији у другој половини деветнаестог века, улазећи у јавни дискурс „путем штампе, оснивања разних удружења и политичког партијског деловања”.²⁶ Када се ради о положају жена у друштву, историчарка Ана Столић наглашава да су „[п]рве расправе уследиле [...] тек с јачањем ауторитета државе – Кнежевине Србије и то у два случаја: приликом формулације одредби о наслеђивању које су ушле у Српски грађански законик

²⁵ Ibid, 35.

²⁶ Ана Столић, Предговор у *Улога жене...*, 18.

1844. године и, нешто касније, у текстовима и педагошким књигама у којима се износила аргументација за школовање женске деце или против њега”.²⁷ Ако се сложимо да је степен еманципације жена мера опште еманципације једног друштва, онда једино можемо да закључимо да српско друштво није било еманциповано у време примене Српског грађанског законика (од 1844. до 1946. године).²⁸ Изгледа да је неравноправност била најизраженија када је реч о наследном праву и о удатим женама. Према законнику, положај удате жене био је исти као и положај малолетних или умно поремећених лица; жена је била под мужевљевом заштитом и није имала право на наслеђивање имовине. Неудате жене, удовице и разведене жене заузимале су бољи (правни) положај у друштву.²⁹

Насупрот томе, положај српских жена у Војводини био је нешто повољнији, пошто је солидна привредна и културна развијеност угарског друштва позитивно утицала на живот у Војводини. Срби у Војводини остварили су право на црквено-школску аутономију, грађанску и верску равноправност, те могућност да оснивају основне и средње школе. За разлику од жена у Кнежевини Србији, према угарском грађанском праву жене у Војводини биле су скоро изједначене с мушкарцем: жена „није била под туторством мужа, имала је пословну способност, могла је отворити радњу, наслеђивала је оца равноправно с браћом, слободно је располагала својом очевином и делом заједничке течевине у браку”.³⁰ Међутим, не треба губити из вида да су се Српкиње ретко користиле овим правима, те да су се често држале обичајног права и одрицале наследства у корист браће.³¹

Кључна питања која су се јавила у вези са образовањем жена могуће је формулисати на следећи начин: да ли девојчице треба да иду школу; да ли треба дозволити мешовите школе; какво образовање доликује девојчицама с обзиром на њихову женску ‘природу’? Наравно, образовање жена, као и питања која се за њега

²⁷ Ibid, 19.

²⁸ Marija Draškić, Olga Popović-Obradović, „Pravni položaj žene prema Srpskom građanskom zakoniku (1844-1946)”, у *Srbija u modernizacijskim procesima 19. i 20. veka 2: Položaj žene kao merilo modernizacije*, приг. Latinka Perović (Београд: Институт за нову историју, 1998), 11.

²⁹ Отуда не изненађује чињеница да су управо неудате жене и удовице оснивале и/или финансијски помагале разна женска удружења и женске школе, пошто су једино оне слободно располагале својом имовином.

³⁰ Neda Božinović, *Žensko pitanje...*, 22-23.

³¹ Neda Božinović, *Žensko pitanje...*, 23; Ана Столић, Предговор у *Улога жене...*, 19.

везују, треба сместити у шири контекст: с једне стране, на простору на којем у другој половини деветнаестог и почетком двадесетог века живе Срби постоји настојање да се спроведе модернизација (то јест, економске, политичке, социјалне, културне промене); с друге стране, заговорници традиције, која се схвата као темељ за формирање српске државе и нације и њено самопоимање, супротстављају се модернизацијским процесима као својеврсној новотарији и некритичком прихватању ‘туђинске’ културе која угрожава ‘српство’.³²

Улога жене у српском друштву у Угарској такође је била тесно везана за националну борбу. Жена је требало да буде „добра Српкиња, да децу васпитава у српском духу и тако створи генерације које неће поклекнути пред мерама асимилације”.³³ Године 1874. отворене су Српске више девојачке школе у Новом Саду и Панчеву, а затим и у Сомбору. Убрзо после тога покренуто је неколико женских часописа чије су сараднице биле жене. Како ће се показати, феминизам тих ауторки формирао се под јаким утицајем националних дискурса.³⁴

Женски часопис *Жена*, чији је поднаслов био „часопис за поуку и забаву” покренут је 1911. године у Новом Саду. Излазио је једанпут месечно од почетка

³² У тексту о Вишој женској школи, Латинка Перовић наглашава да је однос модерности и патријархалности процес, а не стање, чију динамику одређују два чиниоца: „*сиромаштво друштва*, огроман распон између потреба које брзо расту и могућности које се споро увећавају, и *схватања* која израстају из сиромаштва и фрустрираности због несавладивости поменутог распона” (Latinka Perović, „Modernost i patrijarhalnost kroz prizmu državnih institucija: Viša ženska škola (1863-1913)”, у *Srbija u modernizacijskim procesima 19. i 20. veka 2: Položaj žene kao merilo modernizacije*, prir. Latinka Perović [Beograd: Institut za noviju istoriju, 1998], 142). Виша женска школа, као и свака друга школа, била је и образовна и васпитна институција, која је „[у] остваривању свог васпитног задатка, [...] највећи значај придавала етичко-националним вредностима”, стављајући у први план идеју о уједињењу српског народа (154). У служби те идеје били су школа, књиге, новине, часописи, итд. Другим речима, доминирао је став да школа треба да васпита жену у народном духу и припреми је за улогу домаћице и мајке.

³³ Sofija Božić, „Milica Tomić: stremljenje ka modernom”, у *Srbija u modernizacijskim procesima 19. i 20. veka 2: Položaj žene kao merilo modernizacije*, prir. Latinka Perović (Beograd: Institut za noviju istoriju, 1998), 452.

³⁴ Феминистички и национални дискурси удруживали су се на просторима на којима су се почетком 20. века формирале нације. Тако, на пример, Чехиње у Масариковој Чешкој захтевају право на образовање и друга женска права како би могле да успешно извршавају свој највећи задатак, а то је да васпитавају децу да буду добри Чеси. За Чехиње је женски/феминистички покрет био истовремено и демократски и национални покрет. Види: Melissa Feinberg, *Elusive Equality. Gender, Citizenship, and the Limits of Democracy in Czechoslovakia, 1918-1950* (University of Pittsburgh Press, 2006), 11-40.

1911. године до избијања Првог светског рата, када је престао да излази. Обновљен је 1918. године и излазио је до краја 1921. године. Часопис је покренула и уређивала Милица Томић (1859-1944), ћерка Светозара Милетића и Анке Милутиновић и жена Јаше Томића.³⁵ Она је уређивала и истоимени календар, који је излазио уз часопис. Важно је одмах скренути пажњу на чињеницу да је Милица Томић била једина жена-уредница у то време, зато што је у Новом Саду важила друга правна пракса. Остали женски часописи имали су за уреднике мушкарце што је био резултат закона на основу ког су жене биле лишене права да се брину о новцу и имовини или да се појављују пред судом.³⁶

У тексту о женској периодици, Слободанка Пековић објашњава да „[с]ваки говор о ‘женским’ часописима већ на самом почетку доводи саговорнике у дилему да ли се мисли на часописе за жене, оне који се издају да би жену уљуљкали у сигурности куће (без обзира на то да ли је то замак или колиба), моде, свакодневних обавеза, или на часописе које стварају жене саме за себе”.³⁷ Жене су сарађивале у оба типа часописа. Када је реч о часописима који су стварани за жене треба напоменути да се у њима неговао стереотип о женским потребама и обавезама, односно, жене су биле представљене као чуварке традиције. Међутим, С. Пековић истиче да се у „свим женским часописима [...] осећа једна врста солидарности према ономе што се у свету и Србији дешавало око женских права и захтева без обзира на уређивачку политику или идеолошку опредељеност уредништва”.³⁸

Могло би се рећи да је часопис *Жена* био женски лист општег типа, што значи да није био уско специјализован за домаћинство, моду, веру, женска

³⁵ Тесна сарадња Милице Томић прво са оцем Светозаром Милетићем и, касније, мужем Јашом Томићем снажно је утицала на њена политичка становишта и њен приступ борби за еманципацију жена. У овом раду, нажалост, неће бити прилике за детаљно бављење животом, активностима и успесима Милице Томић, која је изузетно важна фигура за женски покрет Српкиња почетком двадестог века. За детаљније податке о Милици Томић, види: Sofija Božić, „Milica Tomić...”, 451-469.

³⁶ Slobodanka Peković, „Ženski časopisi u Srbiji na početku 20. veka”, *Slavica tergesina*, Trieste, 2004, број 11-12, 130.

³⁷ Ibid, 123.

³⁸ Ibid, 125.

занимања, омладину или нешто друго.³⁹ *Жена* је покренута с намером да се бави „свима питањима, која се односе на живот жене и на позив њезин”.⁴⁰ Лист доноси чланке различитог садржаја, о свему „што може да користи: жени у друштву, у кући, у кујни, при васпитању деце, неговању здравља, а неће изостати ни забава”.⁴¹ Слободанка Пековић скреће пажњу на значај поднаслова женских часописа, који обично гласи „часопис за поуку и забаву”: период о коме говоримо може се „окарактерисати и као доба народног просвећивања, побољшања образовних стандарда и економског положаја угрожених групација (углавном радника, жена и деце)”.⁴² Поред осталог, у часопису *Жена* су објављиване и приповетке, драме и поезија. Занимљиво је да се структура женских часописа (односно, њихова формална и садржајна обележја) није битно изменила до данас, а распоред прилога је најчешће изгледао овако: уводни текстови обрађивали су такозвану тему дана или месеца; затим су следили књижевни и „научни” прилози (најчешће из области здравља и хигијене), савети, рецепти, мода.⁴³ Уредништво *Жене* нагласило је да ће се првенствено бавити женама-Српкињама: „*Жена* ће имати поглавито на уму нашу српску кућу и наше српске друштвене прилике, али ће се трудити, да упозна своју публику и са напретком других народа”.⁴⁴ Часопис *Жена* није заговарао одбацивање свих постојећих навика и обичаја, пошто Милица Томић није била феминисткиња у радикалном смислу те речи, напротив, она је желела да „задржи

³⁹ Неда Тодоровић-Узелац сматра да се „женска” штампа дели на старију, класичну „женску” штампу и феминистичка, борбена гласила. Класични „женски” лист доноси низ упутстава женама „како да живе, како да се понашају, како да буду успешне супруге, мајке и домаћице” (Neda Todorović-Uzelac, *Ženska štampa i kultura ženstvenosti* [Beograd: Naučna knjiga, 1987], 19). Према Н. Тодоровић-Узелац, први такав часопис је енглески *The Ladies Mercury*, из 1693. године. Феминистичка, борбена гласила настајала су скоро век касније у односу на „женске” листове, била су више информативног и политичког садржаја, са јасним фокусом на борбу за женска права. Међу тим часописима треба издвојити *La Fronde*, из 1897. године, први дневни лист који су стварале искључиво жене. Сматра се да је подела „женске” штампе на ове две подврсте још увек актуелна, као и да до мешања садржаја класичне „женске” и феминистичке штампе долази у првој трећини двадесетог века. Могло би се рећи да је таква мешавина садржаја присутна у часопису *Жена*.

⁴⁰ *Жена*, 1912, 1, 780.

⁴¹ Ibid.

⁴² Slobodanka Peković, „Ženski časopisi...”, 127.

⁴³ Према С. Пековић, одржавање веома сличне структуре женских часописа током дугог временског периода сведочи о „истрајности стереотипа са којим се увек сусрећемо када се појави реч женски, жена” (135).

⁴⁴ *Жена*, 1912, 1, 780.

основне вредности патријархалног друштва, видећи у њима – трајне људске вредности”.⁴⁵ Зато не треба да чуди што су брак, материнство и српска национална идеја били стални елементи борбе за еманципацију жена унутар часописа *Жена*.

Часопис *Жена*: анализа

Култура женствености

Текст „Крајња цел жене” Јаше Томића један је од репрезентативних прилога на тему еманципације жена који се појавио у овом часопису. У том тексту Јаша Томић описује разговор о могућој насловници календара *Жена* за 1912. годину, који се водио између њега и четири жене. Томићев предлог да се на насловној страни прикаже жена која излази из провалије уз помоћ мушкарца који јој пружа руку изазвао је снажно негодовање међу његовим саговорницама. Чини се да се у оквиру ове расправе формулишу два супротстављена становишта, која би се, уз извесне ограде, могла описати као релациони феминизам, чији је заговорник Јаша Томић и индивидуалистички феминизам, који заступа једна од учесница расправе. Неслагање између два саговорника најоштрије је када се говори о материнству. Док анонимна саговорница тврди да мушкарци хоће „савремене, модерне дадиље, али ипак хоћете да вам жена остане и надаље дадиља”, Јаша Томић сматра да „[и]ма неких граница, које је природа одредила, а противу тога би се најобразованији људи и најобразованије жене узалуд борили”.⁴⁶ Он још додаје да жене треба да се образују и раде да не би ступале у брак искључиво ради материјалне добити, то јест, егзистенцијалне сигурности. Саговорница свој одговор на Томићево излагање о браку, равноправности и економској самосталности жене формулише у облику питања: „И то је све, господине, чиме оправдавате нашу борбу за ослобођењем из данашњег положаја?”⁴⁷

Упркос томе што наводи разна права која жени припадају, Јаша Томић ипак истиче да, без обзира на развитак човечанства, жена треба да делује у одређеном кругу који јој је природа доделила; она тај круг може да прошири, али не и да напусти. Наравно, круг о коме је реч чине породица и дом. Након те његове изјаве

⁴⁵ Sofija Božić, „Milica Tomić...”, 467.

⁴⁶ *Жена*, 1911, 5, 296.

⁴⁷ Ibid, 301.

следи сукоб око значења народне изреке „Не стоји кућа на земљи, него на жени”, која је била мото часописа *Жена*. Саговорница овај мото разуме као назадно начело које служи да се жена смести у приватну сферу, односно, кућу. Јаша Томић, међутим, сматра да је кућа темељ друштва и државе, те да жена која носи кућу на плећима има велику одговорност. Наравно, овде је кључно то што Јаша Томић за темељ друштва и државе поставља кућу, односно породицу, уместо појединца. Његова саговорница инсистира на томе да управо дужности и обавезе које жена има у кући онемогућавају њено јавно деловање и ангажман у друштву. Упркос свим примедбама, Јаша Томић окончава расправу о женским правима, то јест, циљу женске борбе на следећи начин:

У вашем часопису биће погрешака, и мора их бити, јер је женско питање једно од најтежих питања. Али у једном не смете грешити. Не смете грешити у ономе, што је ван сваке сумње: Жена треба да остане жена. Ако не нас ради, а оно деце ради. Та деца имају безусловно права да имају оца и матер, а не – два оца. Најглавнија је цел жене, да остане жена. Образована, равноправна, али жена. Што год иде против тога, и нема пред очима ту цел, не треба да истичете. Са оним другим ћемо већ лакше.⁴⁸

Било би занимљиво показати да су супротне позиције које се заузимају у овом тексту део скривене стратегије. У том случају, јаке ставове Јаше Томића могли бисмо да тумачимо као нужна средства која служе да се отвори простор за исказивање другачијих, у ондашњем српском друштву теже прихватљивих ставова о жени као равноправној грађанки, чији пол/род није од значаја за захтевање једнаких права. Другим речима, могли бисмо претпоставити да је аутору текста било јасно да глас који сматра да жена не мора да буде првенствено мајка и домаћица може да се чује само ако је надјачан. Међутим, имајући у виду Томићеве политичке ставове, сва је прилика да ипак није реч о скривеној стратегији. Било како било, треба рећи да овај текст Јаше Томића сведочи да је у часопису *Жена*, упркос доминатној уредничкој политици по којој је жена, иако образована, ипак отелотворење традиционалних патријархалних вредности (то јест, на првом месту

⁴⁸ Ibid, 306.

домаћица, супруга, мајка), постојао простор за другачије разумевање жене и њене улоге у друштву, те је утолико могуће говорити и о еманципаторском потенцијалу.

И сарадници и сараднице часописа често су користили аргументацију какву смо видели у тексту „Крајња цел жене”. Другим речима, неговала се својеврсна култура *женствености* која жени додељује улогу у друштву на основу ‘природних’ разлика. Та култура женствености, утемељена на идеји релационог феминизма о полној разлици, очитује се и у коментарима о женским покретима и борби „женскиња” за њихова права у другим земљама, а посебно у Енглеској. Рецимо, у тексту „Шта се догађа у Енглеској због женског права гласа?” наилазимо на покушај да се објасни и оправда „поступак женскиња, који се не слаже с њиховом природом”.⁴⁹ Реч је о насиљу којем су прибегле жене на улицама Енглеске. У извештају са светског конгреса жена за женско право гласа одржаног у Будимпешти 1913. године наводи се да је председница конгреса, Американка Кери Чепмен Кат (Carrie Chapman Catt, 1859-1947) морала јавно да заузме став према женама у Енглеској и њиховим начинима борбе за право гласа. Председница конгреса изјавила је да конгрес не жели да се изјашњава ни повољно ни неповољно о том питању, али да свакако жели да скрене пажњу на то да се „мушкима кад су се борили за своје право гласа, никада није пребацивало то што се служе револуцијама и револтама”.⁵⁰

Насупрот томе, у тексту „Борба женскиња за равноправност и Српкиње” Вукица М. Алексијевића оштро осуђује средства и начине борбе које Енглескиње користе у борби за право гласа. Према уверењу ове ауторке:

Тај и такав начин борбе, така средства у борби, па да јој је сврха како племенита и узвишена, не може се одобрити. [...] Као што не доликује жени сабља, чизме с мамузама, тако јој не доликује ни грубост. [...] Жена која изгуби нежност, чедност, те управо женске одлике, та и није више жена и не може да тражи, да се има обзира према њој као жени. Таком борбом жене не само да не користе својој ствари, него јој и управо шкоде. Ето то је једна крајност, која је за осуду.⁵¹

⁴⁹ *Жена*, 1913, 2, 113-116.

⁵⁰ *Жена*, 1913, 6, 357.

⁵¹ *Ibid*, 341.

Вукица М. Алексијевића сматра да је позив жене-Српкиње у првом реду у *породици*, где је „најпотпунији, најлепши, *на ту треба и да остане*“; пошто заснује породицу, жена треба да се прихвати своје улоге домаћице, а бригу о кући не треба да види као своју дужност, већ као свој позив; као „мужевљев друг“ она утиче на свог мужа, па онда „*и не излазећи из породична круга може да утиче преко свога мужа и на развој друштвености*“; последња, али не и најмање важна улога жене јесте *васпитање деце*.⁵²

Жена, домаћица, мајка. Од те три речи зависи цео свет.

За тумачење примера који следе биће од користи увиди Нира Јувал-Дејвис у вези са начинима на које жене учествују у формирању нација. Израелска теоретичарка наглашава да је у етничким и националистичким дискурсима централна репродуктивна улога жена. Што се тиче везе између културне репродукције и родних односа унутар националних заједница, жене су „и индивидуално и колективно, постављене као симболичке носитељице идентитета и части колективитета“ због чега се од њих захтева да носе „бреме представништва”.⁵³ Иако жене најчешће симболишу „јединство колективитета, част и *raison d'être* специфичних националних и етничких пројеката”, оне су најчешће „искључене из колективнога ‘ми’ политичке заједнице и остају у положају објекта, а не субјекта”.⁵⁴ Када објашњава однос политика рода и грађанског статуса, Нира Јувал-Дејвис истиче јаку везу између приватне и јавне сфере: односи које држава регулише унутар приватне сфере (на пример, брак, развод, заједничка имовина) директно утичу на грађански статус жена у јавној сфери.⁵⁵ Нира Јувал-Дејвис наглашава двојаку природу женског грађанског

⁵² Ibid, 345-346.

⁵³ Nira Yuval-Davis, *Rod i...*, 64.

⁵⁴ Ibid, 66.

⁵⁵ Ова тврдња подсећа нас на аргумент Вирциније Вулф из *Три гвинеје*: и у приватној и у јавној сфери заступљена су слична тлачења и дискриминација жена. Такође, видели смо да су крајем деветнаестог и почетком двадесетог века различити закони о браку, разводу и, нарочито, личној/заједничкој имовини пресудно утицали на (различит) положај Српкиња на простору јужне Угарске и у Кнежевини Србији.

статуса: „на једној су страни [жене] грађани као и други, а на другој увијек постоје правила, прописи и политике који се односе само на њих”.⁵⁶

Дискурс о жени као првенствено доброј супрузи, домаћици и мајци, а самим тим и доброј Српкињи, јавља се и када је реч о образовању. Ако се има у виду целокупна делатност Милице Ј. Томић, њена истрајност у борби за еманципацију жена и изузетан друштвени ангажман, онда аргументација у њеном тексту „Наше више девојачке школе” бар наизглед изненађује и захтева да се пажљивије размотри. У том тексту, Милица Томић на следећи начин апелује на српски народни црквени сабор који је одлучио да укине финансијску помоћ вишим девојачким школама:

[...] ми Српкиње немамо ни једнога завода, у коме би смо се просвећивале и за српске матере одгајале, да би се достојне свога народа показале.⁵⁷

Уредница *Жене* формулише захтев који Српкиње постављају својој браћи Србима:

Да нам оснују вишу српску школу, у којој ћемо се одгајати за просвећене и добре српске матере, па да им одгајамо и добре синове. То је сва еманципација, коју од вас захтевамо!⁵⁸

И даље:

Од вишег образовања женског пола зависи не само домаћа породична срећа, него и напредак самога народа. Женској је позив, да буде у породици добра супруга, мати и домаћица, – а у друштву и народу да очува и негује свест народности, родољубље, човечност, добре нарави и добре народне обичаје!⁵⁹

Ови цитати откривају апропријацију свих оних стереотипа који се обично јављају када се спомене реч жена, нарочито у изразито традиционалним и патријархалним друштвима. Ослањајући се на наведене тезе Нире Јувал-Дејвис,

⁵⁶ Nira Yuval-Davis, *Rod i...*, 38.

⁵⁷ *Жена*, 1911, 6, 368.

⁵⁸ *Ibid*, 369-370.

⁵⁹ *Ibid*, 370.

можемо идентификовати све три димензије националног пројекта у тексту Милице Томић. Жена треба да брине о кући, рађа и васпитава добре српске синове.⁶⁰ Жена право на образовање не захтева зато што јој оно – као особи – напосто припада већ да би била боља мајка и Српкиња. У обе сфере, и у приватној и у јавној, жена је чуварка и преноситељка (народне) традиције. Утицај националних дискурса на формирање феминистичке свести код Српкиња био је, без сумње, снажан, а борба за еманципацију жена у традиционалном и патријархалном српском друштву свакако је имала највише изгледа за успех уколико је била смештена под окриље национално-ослободилачког покрета. Утолико је реално претпоставити да су неке жене, чак и када нису делиле занос који прати процес формирања младе нације, сматрале да је достизање равноправности једино могуће уз помоћ стратегија које се служе националним дискурсом. Штавише, можда је Милица Томић, као и неке њене сараднице, веровала да су оправдања и изговори нужни да би се задобила једнака права, али да једном стечена права гарантују заузимање нових, равноправни(ји)х позиција са којих се онда другачије разговара. Сасвим је друго питање какве су биле последице таквог става и да ли је, историјски гледано, употреба колективистичке матрице за остварење равноправности била пожељан избор.

Међутим, треба рећи да су се повремено појављивали и текстови у којима се, уз ослањање на родно неутралан образац, заговарала теза о једнаким правима жена. Рецимо, Д. Лацковић у тексту „Циљ и задатак женског покрета” каже следеће:

Признајемо ли ми жену равноправну с мужем, кад се говори о дужностима – морамо је признати и у правима. И наша ће се сва доцнија поколења чудити, како је било могуће толико ратовати за ствар таку природну и оправдану. [...] Жене немају понизно молити. Сасвим је оправдано, када захтевају правду.⁶¹

⁶⁰ Зашто синове? Један одговор би био да су синови били корисни(ји) будући чланови друштва пошто су као ратници/војници могли да учествују у национално-ослободилачкој борби; други, мање вероватан одговор био би да Милица Томић алудира на неповољан положај жена у друштву, сматрајући да је за девојчицу боље да се у таквом друштву не роди.

⁶¹ *Жена*, 1912, 9, 541.

Прилози о потреби за образованом српском женом, чије ће образовање допринети напретку целог народа, тако што ће жене неговати и преносити ‘изворну’ српску традицију и вредности, како у приватној тако и у јавној сфери, били су чести у часопису *Жена*. У тексту „Проблем еманципације женскиње” Војислав Михалцић тврди да је образовање жена неопходно да би се очувала српска породица пошто „[о]бичаји српски и сва обележја српског духа, – којима је колевка баш српска породица – почињу губити своје меко гњездо и уступају полако места своја обичајима и духу западном”.⁶²

На сличну аргументацију наилазимо и у тексту Мите Клицина под називом „Жена и народно просвећивање”:

Нашу народну књижевност, то бисер благо наше, очувале су у главном српске матере на породичном огњишту. Љубав према Српству, одушевљење за све што је српско, унеле су у подмладак матере. Њима треба Српство у првом реду да захвали свој опстанак.⁶³

И даље, из пера госпође Делфе Ивана Иванића:

Да, мајка мора сама својим рукама створити од свога детета у првом реду *доброг човека, а затим ваљаног сина свога народа*. [...] Мати треба да му прочитава и препричава наше народно благо, нашу народну поезију, она да га уведе у духовни свет, она да га упозна са српском књигом и српском културом.⁶⁴

И, коначно, занимљива градација коју налазимо у тексту „Слава и хвала жени!” Милета Липовца:

⁶² *Жена*, 1911, 9, 562.

⁶³ *Жена*, 1911, 11, 652.

⁶⁴ *Жена*, 1912, 5, 268.

Жена, домаћица, мајка. Од те три речи зависи цео свет. Прва је реч велика, друга је значајна, а трећа је света. [...] Образована жена је разумна домаћица, верна љуба и нежна мајка.⁶⁵

На основу ових примера уочава се мешање две улоге које жена има у друштву: с једне стране, она треба да рађа и васпитава децу (то је њена биолошка/репродуктивна улога); с друге стране, она преноси одређену традицију и културу, бранећи на тај начин оно што је ‘наше’ од негативних ‘страних’ утицаја (то је женска улога у културној репродукцији). Како је већ наглашено у литератури, однос према женама у патријархалним културама је двојак: „жена нема друштвеног утицаја, али као добра мајка и супруга, стуб породице, она ужива велики углед”.⁶⁶ Међу Србима се првенствено неговао култ жене мајке, а женски утицај у друштву био је посредан и постојао је у оквиру институције брака.⁶⁷ Уколико одемо корак даље у тумачењу, онда можемо да заједно са Керол Пејтмен тврдимо следеће: ако је ултимативна дужност грађана (мушкараца) била да дају живот за своју земљу, онда је ултимативна политичка дужност жена било мајчинство, то јест, да рађају децу за потребе државе и, ако треба, да дају живот испуњавајући ту дужност. Због свега тога, мајчинство је увек било у средишту националних политика и програма.

Закључак

Смисао испитивања различитих дискурса везаних за еманципацију жена, њихово образовање и, уопште, „женска права” у часопису *Жена* – али и у осталим женским часописима с почетка двадесетог века – не исцрпљује се у пуком архивском раду који открива многе занимљиве, премда често заборављене ауторке и њихове текстове.

Истраживање организовања и деловања женског покрета Српкиња у другој половини деветнаестог и почетком двадесетог века свој смисао једним делом проналази и у релевантности закључака за тренутни или будући друштвено-политички контекст. Поновимо још једном важну тезу Карен Офен: историјско

⁶⁵ *Жена*, 1912, 2, 95-96.

⁶⁶ Sofija Božić, „Milica Tomić...”, 451.

⁶⁷ *Ibid*, 452.

разумевање и дефиниција феминизма кључни су како за садашњи тако и за његов будући политички ангажман.

Другим речима, опис и анализа самих почетака организовања жена представљају битне елементе за успостављање, али и разумевање традиције феминистичког покрета у Србији. Начини и средства борбе за којима су жене тада посезале говоре нам нешто и о ангажману жена у каснијем периоду. Како смо видели, захтеви жена с почетка двадесетог века пресудно су обележени тиме што су били формулисани под окриљем народно-ослободилачког покрета, у тренутку када се формирала нација. Отуда не изненађује што су женска права и национални интерес ишли руку подруку. Разуме се, женска права су тада била представљена као групна права (права жена, то јест, Српкиња), а не појединачна права (то јест, права индивидуе која је, у правном смислу, родно неутрална).

У току једног века, колико је прошло од покретања часописа *Жена*, променило се много тога. Међутим, стратегије, то јест, начини на које се упућује захтев за једнака (грађанска) права и данас су сличне: захтев се увек тиче или појединачних или групних права. У том смислу, било би занимљиво испитати на које су начине жене у Србији наставиле борбу за своја права; да ли су захтевале бољи положај уз помоћ већ опробане колективистичке матрице или не; да ли су и како честе промене политичких режима утицале на избор средстава у борби за женска права; када и под којим условима је женски покрет 'изродио' *женске студије* и како су оне ушле у 'мушке' институције. То су само нека од питања и проблема којима је лакше приступити ако се у обзир узму знања и искуства жена попут Милице Томић. Уз то, треба имати у виду и чињеницу да жене нису једина група у друштву која се борила – и још увек се бори – за једнака права. Већина маргинализованих група – националних, сексуалних, верских мањина, људи са инвалидитетом, итд. – бори се за једнак третман у друштву. Њихови захтеви се такође тичу појединачних и/или групних права. Из тога закључујемо да се однос грађанских права и *разлике* не тиче само категорије рода, међутим, искуства и закључци женског покрета могу нам бити од користи – и у теорији и у пракси – и када су друге категорије у питању.

Literatura:

Božinović, Neda. *Žensko pitanje u Srbiji u XIX i XX veku*. Beograd: „Devedesetčetvrta” i Žene u crnom, 1996.

Božić, Sofija. „Milica Tomić: stremljenje ka modernom”. U *Srbija u modernizacijskim procesima 19. i 20. veka 2: Položaj žene kao merilo modernizacije*. Prir. Latinka Perović. Beograd: Institut za noviju istoriju, 1998, 451-469.

Draškić, Marija, Popović-Obradović, Olga. „Pravni položaj žene prema Srpskom građanskom zakoniku (1844-1946)”. U *Srbija u modernizacijskim procesima 19. i 20. veka 2: Položaj žene kao merilo modernizacije*. Prir. Latinka Perović. Beograd: Institut za noviju istoriju, 1998, 11-25.

Feinberg, Melissa. *Elusive Equality. Gender, Citizenship, and the Limits of Democracy in Czechoslovakia, 1918-1950*. University of Pittsburgh Press, 2006.

Offen, Karen. “Defining feminism: a comparative historical approach”. U *Beyond Equality and Difference: Citizenship, feminist politics and female subjectivity*. Ur. Gisela Bock, Susan James. London and New York: Routledge, 2005, 62-81.

Pateman, Carole. “Equality, difference, subordination: the politics of motherhood and women’s citizenship”. U *Beyond Equality and Difference: Citizenship, feminist politics and female subjectivity*. Ur. Gisela Bock, Susan James. London and New York: Routledge, 2005, 14-27.

Peković, Slobodanka. „Ženski časopisi u Srbiji na početku 20. veka”. *Slavica tergesina*, Trieste, 2004, broj 11-12, 123-137.

Perović, Latinka. „Modernost i patrijarhalnost kroz prizmu državnih institucija: Viša ženska škola (1863-1913)”. U *Srbija u modernizacijskim procesima 19. i 20. veka 2: Položaj žene kao merilo modernizacije*. Prir. Latinka Perović. Beograd: Institut za noviju istoriju, 1998, 141-161.

- Rich, Adrienne. "Notes toward a Politics of Location". U *Blood, Bread and Poetry*. New York & London: W. W. Norton, 1984, 210-231.
- Ruso, Žan Žak. *Emil, Sofija ili žena*. S francuskog preveo Dušan Tamindžić. Valjevo-Beograd, 1990.
- Столић, Ана. Предговор у *Улога жене: феминистичка гледишта Јаше Томића*, Јаша Томић. Прир. Ана Столић. Нови Сад: Прометеј, 2006, 9-36.
- Todorović-Uzelac, Neda. *Ženska štampa i kultura ženstvenosti*. Beograd: Naučna knjiga, 1987.
- Vulf, Virdžinija. *Tri gvineje*. S engleskog prevela Dragana Starčević. Beograd: Feministička 94 i Žene u crnom, 2000.
- Weiner, Gabi. *Feminisms in Education: An Introduction*. Buckingham and Philadelphia: Open University Press, 1998 [1994].
- Yuval-Davis, Nira. *Rod i nacija*. S engleskog prevela Mirjana Paić Jurinić. Zagreb: Ženska infoteka, 2004.
- Жена* (1911-1921), уредница Милица Ј. Томић. Цитирани текстови налазе се у бројевима који су излазили од 1911. до 1914. године.

Ana Kolarić

Faculty of Philology, University of Belgrade

**“Woman, Housewife, Mother. Entire universe is based on those three words”:
Analysis of the Women’s Journal *Žena / Woman* (1911-1921)**

The nineteenth century in Europe was marked by the strong women’s movement which was focused on women’s suffrage and political equality. Although most of the movement’s participants and supporters shared the same main goals, their priorities varied among countries, nations and communities. As participants in the national liberation movement, Serbian women believed that their emancipation and achievement of political equality were in the national interest. In other words, Serbian women thought that as educated women they were better-equipped for all tasks that were assigned to them, especially for their maternal role. For Serbian women, feminism was a national project as well. Using as a reference point several classic works of feminist scholarship, this essay explored various discourses related to the women’s emancipation, “women’s question” and “women’s rights” as they were represented in the women’s journal *Žena / Woman*. By so doing, the essay tried to show how certain historical and geopolitical contexts affect women’s struggle for equal political rights. Moreover, it emphasized the importance of archival research for establishing and better understanding of the history of Serbian feminist movement.

Key words: emancipation of women, “relational” and “individualist” feminism, nation formation, women’s magazines.